

*Матковська М. В.,**доцент кафедри англійської мови**Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*

КОНЦЕПТУАЛЬНА СЕМАНТИКА ЧОЛОВІЧОГО КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ Д. ДЖОЙСА «ПОРТРЕТ МИТЦЯ ЗАМОЛОДУ»)

Анотація. Стаття присвячена лінгво-семантичному аналізу чоловічого мовлення на концептуальному рівні на основі твору «Портрет митця замолоду» ірландського письменника Джеймса Джойса. Увагу зосереджено на дослідженні особливостей внутрішнього життя головного героя твору Стівена Дедалуса, проблемі взаєморозуміння та гармонізації його стосунків із батьками, друзями й самим собою.

Автор аналізує внутрішню когнітивно-мовленнєву діяльність головних персонажів твору, а саме: їхнє ставлення до життя, творчості, незалежності, сім'ї, будинку, природи, моралі, *id est* поєднання ідеального й матеріального, плінного й вічного в перспективі пізнання світу й пізнання себе в цьому світі. Представлення багаторазової свідомості, «потоків свідомості», що тяжіє до загально-го центру, – це значний внесок у розвиток світової літератури, зроблений Д. Джойсом.

«Портрет митця замолоду» – автопортрет, який змальовує історичне, релігійне й суспільне середовище й відносини між людьми в тому середовищі. На основі відносин між людьми формуються риси характеру центрального персонажа, Стівена Дедалуса, від дитинства до молодого дорослого життя. Дослідження людської свідомості часто співвідноситься автором із поняттями часу, пам'яті, простору, образності, символіки й метафорики. Головний герой залучений до боротьби із соціальними, релігійними й політичними потоками кінця 19-го сторіччя в Ірландії. Джойс відверто експлікує образ Стівена як самого себе в молодому віці й водночас тримає іронічну відстань від свого персонажа. Автор має на увазі, що юне Альтер его – друге «я» Стівена – все ще має багато зробити, щоб дізнатися про життя, про творчість, про хвороби й про становлення особистості.

У результаті аналізу викладено основні риси чоловічого комунікативного простору ірландця, як-от незалежність, патріотизм, творчість, зверхність, самодостатність, емоційність.

Постулюється ідея, що стратегії та тактики комунікативної взаємодії чоловіків як носіїв ірландської культури орієнтовані на визнання їх домінуючої ролі у взаємовідносинах із жіночим ментальним і комунікативним простором.

Ключові слова: семантика, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія, комунікативна поведінка, концепт, стратегія, тактика, фрейм, гендер.

Постановка проблеми. В усіх культурах світу спостерігається співіснування чоловічого й жіночого початків. Від жінки й чоловіка очікуються різні типи соціальної поведінки. Вважається, що світ чоловіка й світ жінки можуть відрізнятися один від одного певним набором понять та асоціацій. Це пов'язане з ідеєю про те, що біологічна стать виступає як фактор, який

впливає на тип поведінки й на процес формування світогляду. Але будь-який індивід певної статі не може бути відокремлений від соціуму, тому слід розглядати статевий фактор у рамках відповідної соціальної частини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям дослідження стали наукові праці сучасних лінгвістів (А. Вежбицька, Е.В. Белік, Е.М. Горошко, Е.С. Гриценко, А.В. Кириліна, А.А. Марчишина, А.Н. Махмутова тощо). Гендерна ознака проявляється через соціум, тому необхідно враховувати соціальні характеристики (регіони, освіта, положення в соціумі). А.В. Кириліна зазначає, що ідея про різницю між поняттями статі біологічної та соціальної (гендеру) виникла в середині ХХ століття [1, с. 25]. У 60-х–70-х роках ХХ століття категорія гендеру стає науковою та переходить із соціології та антропології в лінгвістику. Відбувається процес формування нової наукової дисципліни – лінгвістичної гендерології. Науковці пов'язують поняття «гендер» із поняттям «чоловічий» і «жіночий текст».

У процесі контакту зі світом у мозку індивіда формуються безліч асоціацій, тому під час аналізу чоловічих і жіночих асоціативних картин світу можливо прослідкувати процес розвитку мовної свідомості людини. Мовна свідомість представлена у вигляді ряду понять (концептів) і виражена в особливостях оперування індивідом мовними одиницями. Деякі дослідники в такій сфері висувають думку про те, яким чином мова й дискурс відбивають особливості жіночої та чоловічої свідомостей, зокрема специфічні риси їх вербальної поведінки [2, с. 36]. Для виявлення специфіки мислення важливим є аналіз письмових текстів чоловіків і жінок, де текст (дискурс) виступає як засіб презентації мовної свідомості індивіда [3, с. 214].

Мета роботи – дослідити й ототожнити семантичні особливості й концептуальну структуру чоловічого мовлення. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: 1) виявити соціальні фактори, які могли б спричинити специфіку формування старих і появу певних концептів; 2) проаналізувати образи й символи твору з метою відстеження динаміки впливу гендерного фактора на формування відповідних понять; 3) дослідити ментальний і комунікативний простір, тобто виявити залежність вживання лексики й синтаксичних одиниць від гендерної ознаки. Основним методом дослідження є концептуальний аналіз, що містить декілька напрямів когнітивної лінгвістики: фреймову семантику, семантику прототипу й пропозиційну семантику. Концептуальний аналіз підтверджує, що мова не пов'язується безпосередньо зі справжнім або метафізичним світом; між цим відбувається значний процес ментальної конструкції, який не віддзеркалює безпосередньо

вираження мови. Методами концептуального аналізу називають методи дослідження та розробки складних систем понять для різних предметних сфер, зокрема мовної. Абсолютна більшість праць, присвячених питанням лінгвістики, передбачає фреймову організацію мовних систем. Саме фреймовий підхід є важливим для аналізу мовних структур [4, с. 45]. Фрейм (з англійської мови – рамка, каркас, система) є однією із центральних фігур представлення знання. У мові – це лексичні ряди, які сприймаємо як цілісні сутності, елементи яких називають окремі частини поняттєвих структур, що відбивають певні відрізки дійсності. Але водночас, як зазначає ван Дейк, ці лексичні ряди – це не довільно виокремлені шматочки знання [5, с. 16]. Вони є одиницями, які організовані навколо певного концепту. На противагу простому набору асоціацій, ці одиниці вміщують основну, типову й потенційно можливу інформацію, яка асоціюється з тим чи іншим концептом. Ч. Філлмор вважає, що зрозуміти значення терміну фрейм легше на прикладах, ніж намагатися описати його в загальному вигляді [6, с. 49]. Так, наприклад, *мрія* полягає в тому, що людина уявляє собі бажану ціль, якої вона хоче досягти. Слова *хотіти, досягати, планувати, боятися, сподіватися, ціль, бажання* та десятки інших формують цей фрейм. Крім того, семантичне описання фрейму можливе лише за умови попередньої деталізації концептуальної схеми, покладеної в його основу.

Крім фреймів розрізняють також схеми подій (скрипти або сценарії). Вони відрізняються від фреймів вирішальним фактором часового виміру. Добре розроблений сценарій – це по суті попередньо створений ланцюжок, який являє собою звичайну послідовність подій [7, с. 85].

Виклад основного матеріалу. Лінгвістичні й текстуальні теорії висувають запитання – чи живають чоловіки й жінки мову по-різному й чи отримує така різниця певне біологічне, суспільне й культурне трактування?

Мова – єдиний засіб, в якій можливий прояв категорій сфери різниці й подібності чоловіків і жінок. Тому актуальність мовного аналізу зумовлена тим, що дискурс на когнітивному рівні дає нам ключ до розуміння мовних процесів *male* та *female*. У сучасній лінгвістиці існує не так багато ґрунтовних досліджень, пов'язаних із вивченням характерних рис чоловічих і жіночих типів мовлення, їхньої подібності й відмінності.

Роман Дж. Джойса «Портрет митця замолоду» торкається проблеми часу, пам'яті, психологічного стану людини, глибини сприйняття нею зовнішнього світу. Автором приділяється велика увага опису думок героїв, їхніх почуттів, роздумів, умовиводів. Стиль письма «потік свідомості» надає можливість читачу зазирнути у внутрішній світ героїв роману «Портрет митця замолоду», наприклад, *“What was after the universe? Nothing. But was there anything round the universe to show where it stopped before the nothing place began? It could not be a wall; but there could a thin line there all round everything. It was very big to think about everything and everywhere. Only God could do that. He tried to think what a big thought that must be; but he could only think of God. God was God's name”* [8, p. 17–18].

У романі є сцени, що містять категорії таких обставин, як місце, спосіб дії, простір і так далі: *“Stephen was once again seated beside his father in the corner of a railway carriage at Kingsbridge. He was travelling with his father by the night mail to Cork. As the train steamed out of the station he recalled his childish wonder of years <...> of his first day at Clongowes. But*

he felt no wonder now. He saw the darkening lands slipping away past him, the silent telegraph poles passing his window swiftly every four seconds, the little glimmering stations, manned by a few silent sentries, flung by the mail behind her and twinkling for a moment in the darkness like fiery grains flung backwards by a runner” [8, p. 98].

Використовуючи теоретичні обґрунтування щодо когнітивних механізмів сприйняття та розуміння текстових структур, надалі в нашому дослідженні перейдемо до безпосереднього аналізу фактичного матеріалу твору Дж. Джойса.

«Портрет митця замолоду» – автопортрет, який змальовує історичне, релігійне й суспільне середовище й відносини між людьми в тому середовищі. На основі відносини між людьми формуються риси характеру центрального персонажа, Стівена Дедалуса, від дитинства до молодого дорослого життя.

Головний герой залучений до боротьби із соціальними, релігійними й політичними потоками кінця 19-го сторіччя в Ірландії. Джойс відверто експлікує образ Стівена як самого себе в молодому віці й водночас тримає іронічну відстань від свого персонажа. Автор має на увазі, що юне Алтер его – друге «я» Стівена – все ще має багато зробити, щоб дізнатися про життя, про творчість, про хвороби й про становлення особистості.

Хоча в «Портреті митця замолоду» й представлені буденні явища в житті людини (дитинство, роки навчання в єзуїтських коледжах, розлад із родиною, неспійність віри, намір залишити Ірландію, самовизначення як митця), але звичний канон подій порушено. Одна подія не йде за іншою в хронологічній послідовності, але пам'ять, безперечно, відновлює тільки найяскравіші, а тому найбільш пам'ятні враження [9, p. 36].

Стівен Дедалас – єдиний персонаж твору, портрет якого зрозумілий читачеві. Джойс дає нам настанову співчувати Стівену, водночас примушуючи розцінювати його критичніше й відповідним чином допомагати йому. Стівен смиренно терпить покарання Отця Долана за те, що захворів, що був неспроможний переписати латинські тексти, й цим безумовно викликає нашу симпатію.

Твір Д. Джойса «Портрет митця замолоду» спрямований на дослідження людської свідомості, а не послідовностей подій у зовнішньому світі. Письменник прагнув створити літературну форму, яка передасть внутрішнє життя, тому він розробляв техніку, відому як «потік свідомості». Специфічне те, що його романи не обмежують себе свідомістю однієї особистості, але увага читача переміщується від персонажа до персонажа. У творах використовуються внутрішні монологи, щоб представити відношення кожного персонажа до світу, певних зовнішніх подій, часто до одного й того ж самого випадку, й звичайно ці відношення відрізняються, так само як і в реальному житті. Представлення багаторазової свідомості, що тяжіє до загального центру, – це значний внесок у розвиток світової літератури, зроблений Д. Джойсом.

Усі вище описані ідеї дають нам змогу говорити про певний авторський ідіолект, який проявляється на всіх мовних рівнях і зумовлений гендерною ознакою. Певні дослідження в такій області є спробою схарактеризувати ідіолект Д. Джойса, користуючись текстами його творів. О.В. Кеба й П.Л. Шулик інтерпретують дискурс Д. Джойса з боку психоаналітичної системи декодування, де гендерний фактор є важливим, де “male” та “female” виступають необхідними конотаціями слів [10, с. 24].

Ідіолект Д. Джойса безперечно має свою специфіку як текст маскулінний, зумовлений соціальними чинниками. Така *маскулінність* дискурсу на певних рівнях його пов'язана зі специфікою чоловічого мислення, із чоловічою свідомістю. Самий прояв *чоловічого* мислення можливий у своєрідності концептів та інших когнітивних структур. Йдеться про наявність у текстах певної чоловічої перспективи; тексти є результатом того, як письменник-чоловік оперує мовним матеріалом і в чому виражається чоловіче відношення до мови.

Ю.М. Лотман виділяє в тексті (продукованому дискурсі) два типи кодування інформації: лінгвістичний код і код літературний. Літературний код є нашаруванням на код лінгвістичний. Тексти чи дискурс у такому випадку мають подвійний шифр – мовний матеріал обробляється на вищому рівні й відбувається процес продукування значень, яких мовні одиниці (елементи) не мають поза межами контексту [11, S. 454].

Гендерний фактор і фактор соціальний відіграють важливу роль у формуванні певного коду в дискурсі Д. Джойса. Так, П. Браун і С. Левінсон зазначають соціальні чинники, які є джерелом формування світогляду письменника й концептів, що є основою вивчення семантики його творів [12, p. 54–57]. Автобіографічні мотиви у творчості Д. Джойса виступають основою для створення образів.

Д. Фоккема й Е. Ібш у своєму дослідженні творчості Д. Джойса торкаються проблеми семантичного компонента його дискурсу. Вони зазначають, що на когнітивному рівні кожен образ, чоловічий чи жіночий, можуть мати своє семантичне поле, яке в потоці свідомості героя формується навколо одного чи більше концептів. Ці ж дослідники виділяють окреме семантичне поле, пов'язане з фактором приналежності автора до певної статі, з гендерністю, яка в мовному матеріалі проявляється на дискурсивному рівні [13, p. 43–46].

Початок роману представлено описом прекрасних відносин між Стівеном і його батьками Містером і Місис Дедалус: “<...> a very good time it was there was a moocow that was coming down along the road met nice little boy named baby tuckoo. His father told him that story: his father looked at him through a glass: he had a hairy face. His mother played on the piano the sailor's hornpipe for him to dance. Uncle Charles and Dante clapped” [8, p. 7].

Саймон Дедалус є гідним прикладом для свого сина на початку роману: “And his father had given him two five shilling pieces for pocket money. And his father had told him if he wanted anything to write home to him and, whatever he did, never to peach on a fellow” [8, p. 9]. Але поступово Стівен починає віддалятися від рідних, і це свідчить про його емоційну спустошеність, що постійно зростає. Містер Дедалус є незамінним турботливим батьком. Але Стівен дорослішає, та його батько все більше й більше втрачає свою привабливість в очах сина: “Stephen was once again seated beside his father in the corner of a railway carriage at Kingsbridge. He was travelling with his father by the night mail to Cork. As the train steamed out of the station he recalled his childish wonder of years before and every event of his first day at Clongowes. But he felt no wonder now...” [8, p. 98].

Роль матері в романі не так чітко виписана. На початку книги Місис Дедалус представлена як матір, яка ніжно любить свого сина й турботливо піклується за нього: *The first day in the hall of the castle when she had said goodbye she had put up her veil double to her nose to kiss him: and her nose and her eyes were*

red. But he had pretended not to see that she was going to cry. She was a nice mother and she was not so nice when she cried” [8, p. 9].

Так, у роздумах Стівена ми бачимо оцінку його однокурсників – *conceit, accuracy of judgment, selfish, vain, vanity, egoistical, tyrant, their own splendour, the energies of their splendid mind. “They all laughed again. Stephen tried to laugh with them. He felt his whole body hot and confused in a moment”* [8, p. 76]. Ці риси характеру, на його думку, необхідні для досягнення слави – *визнання його як митця*. У суспільстві він як представник чоловічої статі визначає свою роль як лідер і творець.

Місис Дедалус віддає шану розуму свого сина, говорить про його здібність і точність думки – *magnificence of his head, exactingness*. Усе, що входить у сферу його уподобань і зайнятості, – читання книг і написання картин: “All the leisure which his school life left him was passed in the company of subversive writers whose jibes and violence of speech set up a ferment in his brain before they passed out of it into his crude writings” [8, p. 89]. Усі вище приведені поняття можна об'єднати в один загальний концепт – *occupation*, що є важливим у житті чоловіка. Стівен не уявляє своє життя без дискусій про Бога, вічні істини, мораль, етику, релігію, музику, філософію: “Bless us, O Lord, and these Thy gifts which through Thy bounty we are about to receive through Christ our Lord. Amen” [8, p. 33].

Фрейм ірландської католицької сім'ї складають пропозиції, в яких особливо яскраво проявляється різниця між чоловічою та жіночою думками, поведінкою та обов'язками. Поруч з інтелектуальним чоловіком Містером Дедалусом є інша сторона життя в сім'ї, турботлива й доброзичлива господиня Місис Дедалус, яку цінують за розсудливість і любов до близьких: “Pride and hope and desire like crushed herbs in his heart sent up vapours of maddening incense before the eyes of his mind” [8, p. 97]. Містер Дедалус – людина думки, він точно знає, що буде та як буде. Коли він говорить це, його син Стівен, який у такій ситуації є посередником між батьками, спостерігає за жестами батька, але залишається байдужим: “He listened without sympathy to his father's evocation of Cork and of scenes of his youth, a tale broken by sighs or draughts from his pocket flask whenever the image of some dead friend appeared in it or whenever the evoker remembered suddenly the purpose of his actual visit. Stephen heard but could feel no pity” [8, p. 98]. Стівен знає, що батько полюбляє презентувати факти: “He knew that his father's property was going to be sold by auction, and in the manner of his own dispossession he felt the world give the lie rudely to his phantasy” [8, p. 99].

Висновки. Проаналізувавши твір «Портрет митця замолоду», ми можемо зробити висновок, що психологія автора твору виступає проти головного суспільного стереотипу – домінування ірландського католицизму. Джеймс Джойс сміливо подає свій голос за ідею права вибору, сили духу, творчості, незалежності, просвітництва й пізнання.

Використання концептуального аналізу під час дослідження роману Д. Джойса «Портрет митця замолоду» дало нам змогу виявити такі основні концепти: “Life” («Життя»), “Family” («Сім'я»), “Study” («Навчання»), “Sympathy” («Співчуття»), “Creativity” («Творчість»), “Independence” («Незалежність»), “Eternity” («Вічність»), “Time” («Час»).

Концепт “Family” («Сім'я») в романі «Портрет митця замолоду» реалізується за допомогою образів Містера й Місис Дедалус, що утворюють систему опозицій. На початку твору

формується фрейм, в основі якого лежить діалог між ними, з якого ми бачимо їх суперечність щодо світу й речей, навчання їх сина в єзуїтському коледжі, до взаємовідносин їхнього сина з однокурсниками тощо. У творі Д. Джойса концепт “Family” («Сім’я») базується в основному на відносинах між чоловіком, дружиною та їх сином. Особливу увагу привертає ставлення Стівена до батька й матері. Стівен байдужий до батька, але співчутливо відноситься до матері.

Концепт “Life” в романі Д. Джойса репрезентований за допомогою складної системи образів, що значно різняться між собою. У сферу концепту входять такі компоненти: *poverty, bullying at school, faith, justice, illness, love, motherhood, patriotism, independence*, Концепт “Life” пов’язаний із концептом “Nature” (природа як життя навколо й не тільки життя людини), “Time” (свідомість і стан душі головного героя сильно змінюється із часом – від слухняного учня до поета й митця з почуттям гідності й власного голосу), “Malady” (Malady is *malignant*. The root *male* means *not well, bad or poor*. Undoubtedly, a sick person feels not well as physically so spiritually) і “Happiness” (the ontological perception of happiness, the most deeply rooted in person’s heart, *id est* (that is) happiness is always with us, with people – due to the fact that we live, cognize the world and ourselves as human beings in it).

Отже, можна зробити висновок, що незалежно від статі кожен творчу особистість цікавлять загальнолюдські аспекти буття. Перспективним для подальших досліджень вважаємо дослідження знань з області гендерних відносин і визначення найбільш характерних рис їхнього буття в контексті ввічливості (politeness theory), теорії обличчя (face theory: positive / negative ones), двозначності (ambiguity) й стриманості (restraint).

Література:

1. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты : монография. Москва : Институт социологии РАН, 1999. 115 с.
2. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание : монография. Москва : Русские словари, 1996. 416 с.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 447 с.
4. Минский М. Фреймы для представления знаний. Москва : Энергия, 1978. 151 с.
5. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Москва : Прогресс, 1989. 312 с.
6. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания. *Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка*. 1988. Вып. 23. С. 52–92.
7. Витгенштейн Л. Философские исследования. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва : Прогресс, 1985. С. 79–128.
8. Joyce J. A Portrait of the Artist as a Young Man. London : Penguin Books, 1996. 288 p.
9. Wierzbicka A. Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. New York, Oxford : Oxford University Press, 1997. 328 p.
10. Кеба О.В., Шулик П.Л. Джеймс Джойс. Джакомо. Кам’янець-Подільський : Абетка, 2000. 60 с.
11. Lotman J. Die Struktur des Künstlerischen Textes. Frankfurt : Suhrkamp, 1973. 501 s.
12. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge : Cambridge University Press, 1987. 345 p.
13. Fokkema D., Ibsch E. Modernism Conjectures. London : Hurst, 1987. 330 p.

Matkovska M. The conceptual semantics of male communicative space (based on J. Joyce’s novel “A Portrait of the Artist as a Young Man”)

Summary. This paper is devoted to the linguistic and semantic analysis of *male* speech in James Joyce’s novel “A Portrait of the Artist as a Young Man”. Attention is focused on the investigation of the main character Stephen Dedalus’s inner life, the problem of mutual understanding and harmony with his parents, classmates at Jesuit College and the character himself.

The author examines the cognitive and communicative activity of the principal characters of the novel, mainly their attitude to life, creativity, independence, family, mental illness, nature, morality, *id est* combination of the ideal and the material, the fluctuating and the eternal perception of the world and cognition of oneself in that world. The presentation of frequentative consciousness “stream of consciousness” that tends to the general centre is the considerable contribution to the world’s literature, done by J. Joyce, the best known and most innovative of Irish writers.

The investigation of man’s consciousness often coincides with notions of time, memory, space, images and symbols. “A Portrait of the Artist as a Young Man” is a largely autobiographical and exuberantly inventive in its style novel that truly depicts historical, religious and social life of Ireland at the end of the 19th century. The complex character of Stephen Dedalus, and the charting of his early hopes and ambitions, is closely linked to the life of the author himself.

The result proved the principal features of the Irish male speech such as individual voice for independence, creation, patriotism, self-sufficiency, emotionality.

It is postulated the idea that the strategies and tactics of the communicative interaction of men as barriers of Irish culture orient on acknowledging their dominant roles in interactions with women’s mental and communicative space.

Key words: semantics, cognitive linguistics, linguistic culturology, communicative behavior, concept, strategy, tactics, frame, gender.